
Hegy Ádám

A Szerbiai Református Keresztyén Egyház bácsfeketehegyi levéltára (1770–1999)

Előzmények

A határon túli magyarság levéltári gyűjteményeinek feltárása több évtizede különböző keretek között zajlik. A Budapest Főváros Levéltára, majd a Magyar Nemzeti Levéltár által gondozott sorozatban (A Kárpát-medence levéltári forrásai) a szomszédos országok állami levéltáraiban őrzött magyar provenienciájú fondokat és állagokat ismertetik. A református egyházban sokféle intézményi keret között szintén folyamatosan dolgoznak a gyülekezeti anyagok felmérésén. P. Szalay Emőke vezetésével a magyarországi és a határon túli egyháztestek múzeumi, könyvtári és levéltári gyűjteményeinek részletes inventarizálása történik. A Magyar református egyház javainak tára című sorozatban mind hazai, mind határon túli egyházkerületek részletes bemutatása kezdődött meg. Az Erdélyi Református Egyházkerületben Buzogány Dezső és tanítványai közreműködésével évek óta mérik fel és rendezik az egyházközségek gyűjteményeit.¹ Szlovákiában és Ukrajnában szintén komoly gyűjtőmunka és digitalizációs projektek kezdődtek meg, amelyek a felvidéki és a kárpátaljai kálvinista egyházak dokumentumait igyekeznek megmenteni.²

A Muravidéktől a Bánságig terjedő területen a református egyház a hitújítástól kezdve jelen volt, bár a török háborúknak és az ellenreformációnak köszönhetően visszaszorult. Ennek ellenére az Őrségben, a Drávaszögben, Szlavóniában, Bácskában, a Szerémségben és a Bánságban működő kálvinista egyházközségek szerves részét alkották a református egyháznak: a dunántúli, a dunamelléki és a tiszántúli egyházkerületek irányítása alá tartoztak. A Délvidéken a 19. században ismét megerősödött az egyház, több új magyar- és németajkú egyházközség jött létre, viszont az I. világháborút lezáró béke következtében Jugoszlávia területén kénytelen volt a korábbi egyházkormányzási keretektől leválni és önálló egyházkerületet alkotni. A II. világháború, majd az 1990-es évek Balkán-háborúi ismét átalakították a jugoszláv református egyház határait: jelenleg Horvátországban és Szerbiában egy-egy püspök vezetésével működnek, míg Szlovéniában Kisszerdahelyen és Szécsiszentlászlón élnek még jelentős számban reformátusok. Ezt a helyzetet még beárnyékolja néhány egyházszakadás is, mert mind Horvátországban, mind Szerbiában kettészakadt a reformátusság.

¹ Tóth, 2014: 191–212.

² Tömösközi, 2022: 300–309.

A Jugoszláviában élő reformátusok múltjáról több összefoglaló munka is született, így egy német nyelvű kötetből sok mindent megtudhatunk az egykori királyság protestáns egyházairól,³ illetve a Drávaszögben élő reformátusokról⁴ és a szerbiai kálvinistákról.⁵ A levéltári iratok feltárására és rendezésére is több kísérlet történt. A legjelentősebb vállalkozás a világi levéltárakban őrzött iratokat veszi számba. Ebben a kötetben viszont a kálvinistákról kevés információt közölnek.⁶ A Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház központi levéltárát Kopácson őrzik, ennek raktári jegyzékét 2006-ban tették közzé. A háborús pusztítások következtében az iratok jelentős része megsemmisült. A raktári jegyzék szerint a levéltárban őrzött iratok nagy része a kopácsi gyülekezet dokumentumaiból áll, az 1993-ban létrejött Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház iratai közül egyházkerületi jegyzőkönyvek és különböző jelentések találhatóak a gyűjteményben.⁷ 2005-ben P. Szalay Emőke a horvátországi és szlovéniai, valamint a szerbiai református egyházközségek tárgyi és levéltári gyűjteményeinek felmérését végezte el, amelynek anyagát a Magyar református egyház javainak tára című kötetsorozatban publikálta. A klenódiumokról és textíliákról nagyon részletes leírásokat adott, egyszerűsített jegyzékeket készített viszont a levéltári iratokról. A Szerbiát érintő kötetből ráadásul kimaradt a nagyszeredi cseh egyházközség leírása, illetve a püspöki (egyházkerületi) levéltár ismertetése.⁸

A Bácsfeketehelyen őrzött levéltár

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára évek óta támogatja a határon túli gyülekezetek iratainak rendezését. A projekt célja, hogy az egyházközségek, esperességek és egyházkerületek dokumentumait hosszú távon meg lehessen őrizni, ezért az állagmegóvásban, a tárolásban és az iratok rendezésében nyújtanak segítséget. 2019 és 2023 között a Szerbiai Református Keresztyén Egyház központi irodájában őrzött levéltári iratok rendezése zajlott: középszintű rendezettséget alakítottunk ki. A feldolgozást jelen írás szerzője irányította, amelynek során levéltárosok és egyetemi hallgatók működtek közre a végleges raktári rend kialakításában.⁹ Halász Béla, majd később Harangozó László püspök urak nagy örömmel támogatták az iratok feldolgozását.

Az egykori Jugoszláviában a református egyháznak Bácsfeketehelyen volt egy központi irodája, amely ma a Szerbiai Református Keresztyén Egyház székhelye. A határok megváltozásával a Horvátországba és Szlovéniába került egyházközségekkel kapcsos-

³ Sterlemann, 1988.

⁴ Lábadi, 1994: 21–107. Molnár, 1999: 191–218.

⁵ Kiss, 2005.

⁶ Apró–Fodor, 2008: 35–266.

⁷ Ajvári–Hamarkay–Keresztes, 2006: 25–62.

⁸ P. Szalay, 2005a. P. Szalay, 2005b

⁹ Levéltáros és könyvtáros kollégák: Szatmári Judit és Sárai-Szabó Katalin (Ráday Gyűjtemény), Molnár Sándor (SZTE Klebelsberg Kuno Könyvtára). Egyetemi hallgatók: Báthori Anna Krisztina, Boldizsár Dóra, El-Shami Mona, Nagy Vivien Gabriella, Radnai Kitti.

latos iratok Bácsfeketehegyén maradtak, a levéltárat nem osztották fel az új egyházkerületek között.

A szerbiai kálvinista egyház központjában őrzött iratok között középszintű levéltári rendet alakítottunk ki, az iratokat portalánítottuk és savmentes dobozokban helyeztük el, elkészítettük a raktári jegyzéket is. Hivatalosan a Szerbiai Református Keresztyén Egyháznak nincsen semmilyen közgyűjteménye, ebből adódik, hogy levéltáros munkatárs sem dolgozik Bácsfeketehegyén. Sajnos a kutatás így nem megoldott. A helyzet áthidalása érdekében a legfontosabb iratokat digitalizáltuk, amelyekből egy példányt átadtunk az ottani központ munkatársainak. További digitális másolatokat juttattunk a Ráday Gyűjteménynek és a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának. Jelenleg egyik hazai gyűjtemény sem szolgáltatja online a digitalizált állományrészeket, de intraneten a kutatótermekben az érdeklődők rendelkezésére állnak. A raktári jegyzékekből szintén egy-egy példányt átadtunk a bácsfeketehegy-i kollégáknak és a dunamelléki, illetve tiszántúli levéltáraknak is. Az alábbiakban ismertetjük a levéltárat, bízva abban, hogy így a történész szakma számára fel tudjuk hívni egy jelentős gyűjteményre a figyelmet.

A református egyházigazgatás három szintből áll: egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek. Központi, országos vezetés egészen a dualizmusig nem jött létre, bár a zsinati határozatok elvileg országos hatáskörűek voltak. Az egyházkormányzás speciális jellemzője, hogy az egyházközségek önálló vezetői testülettel rendelkeznek, amelyeknek komoly önrendelkezési joga van. Ebből adódik, hogy az egyházmegyék élén álló esperesek, illetve az egyházkerületek püspökei korlátozottan tudtak a gyülekezetek döntéseire befolyást gyakorolni.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy a református egyház történetét csak akkor lehet hitelesen rekonstruálni, ha a mindhárom szinten keletkezett forrásokat megismerjük.

A Szerbiai Református Keresztyén Egyház levéltárában három eltérő provenienciájú iratcsoport különíthető el: az Alsó-Baranyai Református Egyházmegye levéltára, a trianoni béke után létrejött Jugoszlávia területén megszervezett református egyházkerület levéltára és töredékes egyházközségi levéltárak. A rendezés során minden esetben megtartottuk az iratképző által kialakított eredeti irattári rendet. Az iratok középszinten rendezettek, de a tárolási körülmények sajnos nem megfelelőek: a raktárhelyiség páratartalma magas, a fapalcok magukba szívják a nedvességet. A dokumentumok – ahogy fentebb is jeleztem – jelenleg nem kutathatóak.

Az Alsó-Baranyai Református Egyházmegye levéltára, (1731) 1770–1931 (1950)

Az Alsó-Baranyai Református Egyházmegye a Dunamelléki Református Egyházkerület nyolc egyházmegyéjének egyike volt a 18–19. század fordulóján, 1781 előtt csak a Duna jobb partján lévő gyülekezetek tartoztak hozzá. Reformátusok leginkább a Drávaszögben éltek, de Szlavóniában is léteztek egyházközségek. II. József uralkodásáig a Bácskában viszont nem volt lehetséges református gyülekezetet alapítani. A Nagy-

¹⁰ Molnár, 1995: 269–274.

kunság területéről 1785 és 1786 között kálvinista telepések költöztek Bácskába, akik Bácsfeketehegyet, Bácskossuthfalvát (Ómoravica) és Pacsért, a Közép-Tisza vidékéről és a Tiszántúlról érkező reformátusok pedig 1786 és 1787 között a pirosi református egyházközséget alapították meg. Ezzel párhuzamosan a Bácskában több német ajkú gyülekezet is szerveződött, egyházközségeik az alsó-baranyai egyházmegyéhez kerültek,¹¹ amelynek iratai ma három ország (Horvátország, Magyarország és Szerbia) református közösségeinek múltjáról tartalmaznak értékes információkat. Az egyházmegyei levéltárat két állagra: esperesi és igazgatási iratokra osztottuk.

Az esperesi iratok között a legkorábbi iratcsomó körleveleket és egyházkerületi utasításokat tartalmaz. Az első irat összeállítója Tabajdi János volt, aki 1770-ben különböző vallásügyi iratokat másolt össze egy 8 lap terjedelmű ívre. A lemásolt iratok legkorábbi eredeti példányát 1731. április 6-án keltezték. Az alsó-baranyai egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei csak szálas iratok formájában maradtak fenn. Elképzelhető, hogy létezett egy protokollum is, de annak őrzési helye ismeretlen. Jelenleg csak 1811-től kezdve vannak meg az egyházmegyei közgyűlések és parciális zsinatok jegyzőkönyvei. Fennmaradt viszont egy lelkési díjlevelet tartalmazó kötet 1836-ból. Komoly forrásértéke van az egyházlátogatási jegyzőkönyveknek, mert Alsó-Baranya gyülekezeteinek anyagi és szellemi állapotáról sok értékes adatot tartalmaznak. A canonica visitatiók (egyházlátogatások, kánoni látogatások) 1802-től kezdődően találhatóak meg a gyűjteményben. Hasonló forrásértékű dokumentumok az iskolai jelentések, amelyek 1809 és 1869 között évente készültek, az esperesi levelezés pedig az 1819 és 1906 közötti időszakból maradt fenn. A közgyűlési jegyzőkönyvekhez korabeli elenchus készült, a többi irathoz jelenleg nincs segédlet.

Az Alsó-Baranyai Református Egyházmegye igazgatási iratait az esperesi hivatal egyházközségek szerint tárolta, ezért ezt a rendet mi is megtartottuk. Az állagban az 1791 és 1931 közötti időszakban keletkezett iratok vannak. A dokumentumok többsége az egyházmegyével, illetve az esperessel folytatott levelezésekből áll. A dobozokban jelentős mennyiségben található éves gyülekezeti zárszámadások is. Feltűnő, hogy az egyházmegye néhány gyülekezetének az iratai teljes egészében hiányoznak, így például a bácsfeketehegyi egyházközségről semmilyen irat sem maradt fenn. Érdekes viszont, hogy szórványokról több doboznyi dokumentum is található az állagban, ezért feltételezzük, hogy a levéltár anyaga nem teljes. Jelenleg a következő egyházközségekkel kapcsolatos iratok találhatóak meg itt: Babarc, Bácskossuthfalva, Baja, Bečmen, Bellye, Béska, Cservenka, Csótnémeti, Csúza, Dobanovci, Haraszti (Verőce vármegye), Hercegszőlős, Ivanóc, Karancs, Kopács, Kórógy, Kő, Kölked, Kucora, Kúla, Laskó, Magyarrétfalu, Maradék, Mohács, Óbecse, Ószivác, Óverbász, Pacsér, Piros, Sepse, Sóvé, Szabadka, Szeghegy, Szentlászló, Szurcsin, Tiszakálmánfalva, Torzsa, Újbánóc, Újszivác, Újverbász, Újvidék, Úrszentiván, Valkótard, Várdaróc, Vörösmart, Vukovár. Az iratok egy része a trianoni béke utáni időszakban keletkezett. Ezeket nem emeltük ki a helyükről, mivel az 1920-as évek református egyházigazgatása még alakulóban volt, és az akkori esperes

¹¹ Szatmári, 2009: 52. Földváry, 1898: 12, 285–286. Kozma, 1896: 229.

az egyhámegeyi iratokhoz sorolta be azokat. Az állagban a legtöbb egyházközség irataihoz elenchusok készültek, amelyek az adott egyházközség dobozaiba kerültek. Ezek sorszámozást alkalmaztak, amelyek alapján a keresett ügyek könnyen megtalálhatóak, ugyanis az eredeti sorrendet megtartottuk. Az egyházmegye igazgatási iratai között önálló csoportot képeznek a misszióval foglalkozó anyagok, amelyek 1865 és 1915 közöttiek.

A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház levéltára, 1906–1999

A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház levéltára az 1920 után létrejött délszláv államban élő reformátusok legmagasabb szintű egyházkormányzati egységének, a püspöki hivatalnak az iratait tartalmazza. Az egyházigazgatás középső szintjén elhelyezkedő egyházmegyék (élén az esperessel) iratait nem Bácsfeketehegyen őrzik. Ismereteink szerint a Bánáti Református Egyházmegye levéltára a nagybecskereki parókián található. Sajnos a többi egyházmegye anyagáról nincsenek információink. A püspöki levéltár négy állagból áll: jegyzőkönyvek és egyházigazgatási iratok, gazdasági iratok, segédletek, vegyes dokumentumok.

A jegyzőkönyvek és egyházigazgatási iratok állagában az 1906 és 1985 közötti évek dokumentumait találjuk. A jugoszláviai egyház legfontosabb döntéshozó testülete a közgyűlés volt, viszont ennek jegyzőkönyvei csak az 1928 és 1940 közötti időszakból maradtak fenn, a többi protokollum jelenleg lappang. Az állag a jegyzőkönyveken kívül a központi igazgatás iratait foglalja magában, és az egységes délszláv állam létrejötte előtti évekből is tartalmaz iratokat, mert az eredeti irattári rend megalkotója így sorolta be azokat: a trianoni béke előtti időszakból származó külkapcsolatokkal foglalkozó dokumentumokat 1906 és 1952 között külön palliumban helyezték el. Az irattári rend 1914 és 1985 között többször is megváltozott. A dokumentumokat 1914 és 1927 között kétféleképpen sorolták be: vagy annak az egyházközségnek a nevéhez, amelyikhez az ügy tartozott, vagy egy tematikai egységhez tették (például: bíróság, diakónia). 1928 és 1939 között annyiban változott a besorolási rend, hogy az egyházközségeket betűrendben beillesztették a tematikus csoportok közé. Az iratokat 1940 és 1941 között iktatószámmal látták el, és növekvő számsorrendben helyezték el azokat, 1942-től 1944-ig visszatértek a tematikus csoportosításhoz, majd 1945-től kezdve ismét az évenként újrakezdődő iktatószámú megoldást választották. Egy-két esetben külön palliumban helyeztek el egy-egy iratcsoportot, például 1973-ban a kánoni jelentéseket. Az igazgatási iratok visszakeresését iktatókönyv és tárgymutató segíti.

A gazdasági iratok az 1931 és 1957 közötti időszakból összesen három kötet számlakönyvet tartalmaznak; a jugoszláviai egyház többi gazdasági dokumentuma jelenleg nem fellelhető, illetve a közpénztárral és a nyugdíjjal kapcsolatos dokumentumokat az igazgatási iratok közé sorolva lehet megtalálni.

A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház igazgatási irataihoz tartozó segédleteket külön állagban helyeztük el. Sajnos nincs meg minden tárgyévhez tartozó iktatókönyv. Jelenleg az 1927 és 1975 közötti időszak iktatókönyvei kisebb hiányokkal

megvannak, viszont az 1976 után iktatott iratok mutatója lappang, ezért a hiányzó évek iratait csak darabonkénti átnézéssel lehet kutatni. Tárgymutató csak 1952-től kezdve áll az érdeklődők rendelkezésére.

A rendezés során a palliumokból kiesett iratokat, aprónyomtatványokat, fényképeket és kottákat – amelyek az 1911 és 1999 közötti időszakból származnak – szintén külön állagban helyeztük el. A fényképek többsége 1912-ben Lőcsén készült, valószínűleg családi hagyaték részét képezték. Az is elképzelhető, hogy a Jugoszláviában szolgált lelkészek személyi irataiból kerültek be a levéltárba. Ezt valószínűsíti, hogy a kották Kozma Irma tulajdonából származnak, akiről feltételezhető, hogy lelkészfeleség volt, esetleg lelkészi családból származott.

Egyházközségek levéltárai, 1859–1971

A Bácsfeketehegyén őrzött iratok rendezése során egyházközségi levéltárak töredékei is előkerültek. Ezek az iratok valószínűleg összekeveredtek az egyházkerületi dokumentumokkal, és a háborús viszonyok, valamint a határváltozások miatt nem kerültek vissza az eredeti helyükre, illetve néhány egyházközség azóta meg is szűnt. Jelenleg Daruvar (Daruwar), Szentendre (Terezovac–Suhopolje), Újszivác (Novi Sivac) és Överbász (Vrbas) 1859 és 1971 közötti presbiteri jegyzőkönyveinek, anyakönyveinek és gondnoki számadásainak töredékei találhatóak meg az állagban. Segédlet ezen iratok kutatásához nem áll rendelkezésre.

Szakirodalom

- Ajvári–Hamarkay–Keresztes, 2006 = Ajvári Ábel – Hamarkay Ede – Keresztes Dániel (szerk.): A kopácsi Szuperintendensi Levéltárban őrzött levéltári anyag jegyzéke 2005–2006. Erdőkertés, 2006.
- Apró–Fodor, 2008 = Apró Erzsébet – Fodor István: A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig. (A Kárpát-medence levéltári forrásai I. Fond- és állagjegyzék 3.) Bp., 2008.
- Földváry, 1898 = Földváry László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. II. rész. A dunamelléki ev. ref. egyházkerület a baranyai püspökséggel való egyesülés után 1715–1780. Bp., 1898.
- Kiss, 2005 = Kiss Nándor: A református egyházzól. Kézikönyv. Újvidék, 2005.
- Kozma, 1896 = Kozma László: Az ev. reformátusok. Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája. II. Szerk.: Dudás Gyula. Bp., 1896. 224–239.
- Lábadai, 1994 = Lábadai Károly: Istennek hajléka a Drávaszögben. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 5.) Bp., 1994.
- Molnár, 1995 = Molnár Ambrus: A református egyházszerkezet és önkormányzat áttekintése. *Theológiai Szemle*, 1995. 5. sz. 269–274.
- Molnár, 1999 = Molnár Ambrus: Fejezetek a horvátországi magyar reformátusság népi vallásosságából. *Néprajzi Látóhatár*, 1999. 1–4. sz. 191–218.

- Sterlemann, 1988 = Karl Sterlemann: Studien zur Kirchengeschichte der Reformierten Christlichen Kirche in Jugoslawien, Kroatien und Südungarn von der Ansiedlungszeit bis 1944. Winnenden-Württemberg, 1988.
- P. Szalay, 2005a = P. Szalay Emőke (szerk.): Magyar református egyházak javainak tára. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. VII. Református Keresztyén Egyház Szerbia-Montenegró. Debrecen, 2005.
- P. Szalay, 2005b = P. Szalay Emőke (szerk.): Magyar református egyházak javainak tára. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. VIII. Horvátországi, Szlovéniai és Burgenlandi Magyar Református Egyház. Debrecen, 2005.
- Szatmári, 2009 = Szatmári Judit: A Dunamelléki Református Egyházkerület története a Türelmi Rendelettől (1781) 1920-ig. Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Szerk.: Farbak Péter–Kiss Réka. Bp., 2009. 52–56.
- Tóth, 2014 = Tóth Levente: Református parókiái levéltárak Háromszéken. Areopolisz. Történelem- és társadalomtudományi tanulmányok, 13. kötet. Székelyudvarhely, 2014. 191–212.
- Tömösközi, 2022 = Tömösközi Ferenc: A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház levéltári iratanyagainak feltárása és kutatása. Az egyháztörténet-írás története Magyarországon. Szerk.: Fazekas Csaba–Rada János. Miskolc, 2022. 300–309.